
Zapisi

Janko Pleterski*

O soslednosti novejše zgodovine Slovencev Nekaj pripomb ob in k posvetu "Slovenci in leto 1941"

Minilo je desetletje, odkar sem sodeloval pri posvetu, na katerem smo razpravljali o dogajanju na Slovenskem v letu 1941.¹ Nikakor nimam namena podajati primerjav s tematsko sorodnim posvetom Inštituta za novejšo zgodovino "Slovenci in leto 1941". Zaradi udeležbe na prvem štejem, da smem upravičeno predstaviti nekaj svojih pripomb. Ob tem pa skušam nakazati še svoj pogled na vprašanje, ali moremo zgodovinarji na Slovenskem najti v naši zgodovini 20. stoletja razgledišče, ki bi nam olajšalo uzreti njeno sekularno strukturo.

Mislím, da je zgodovinarju, zlasti tistemu, ki je usmerjen v "novejšo" zgodovino in zato nenehno izpostavljen vplivom sodobnih političnih polemik o teh ali onih spornih ali pa, recimo, zaslužnih odločitvah v preteklosti, koristno vedno znova premišljati o tem, kaj je pravzaprav njegova osnovna naloga. Dobrih nasvetov različnih avtoritet mu pri tem sicer ne manjka. Meni pa se vendar zdi vredno spoznati še enega, ki sem ga nedavno prebral tako rekoč post festum (če pomislim na že porabljena desetletja svojega zgodovinarskega dela) v knjigi pokojnega A. J. P. Taylorja iz leta 1957 o "dissenterjih" (načelno in praktično drugače mislečih osebnostih v zgodovini britanske zunanje politike). Takole je povedal: "Prav gotovo ne bom izgubljal časa za dokazovanje, da so imeli "dissenterji" prav, konvencionalna zunanja politika pa ne. Naloga nas, zgodovinarjev, je, da nasprotja iz preteklosti znova oživljamo, ne pa da tarnamo nad razsodbo, ali da bi si želeli drugačne. Zelo me je začudilo, ko mi je moj stari mojster A. F. Pribram, veliki historik, v tridesetih letih dejal: 'Še vedno ni odločeno, ali bi bila habsburška monarhija mogla najti rešitev za svoje nacionalne probleme.' Kako bi mogli mi odločati o nečem, kar se ni zgodilo? Bog sam ve, da imamo dovolj težav že s tem, da uvidimo, kaj se je zgodilo. Dogodki so odločili, da Habsburgi niso našli rešitve za svoje nacionalne probleme; to je vse, kar vemo ali kar nam je treba vedeti. Kadar koli preberem frazo, 'prepustimo zgodovini odločitev o tem, ali je ta ali oni ravnal pravilno', knjigo zaprem; pisec se je premaknil iz zgodovine v domišljijo."²

Tako zavarovan tvegam nekaj pripomb najprej k referatu Janka Prunka. Mislím, da govoriti o "treh agresivnih totalitarističnih režimih" v Evropi pred drugo svetovno vojno ni ustrezno iz treh razlogov. Najprej zato, ker sta drugo

* Dr., akademik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3, e-mail: janko.pleterski@zrc-sazu.si.

¹ Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja : zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani [uredili Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer, Janko Pleterski]. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991.

² A. J. P. Taylor: The Trouble Makers : Dissent over Foreign Policy 1792-1939. Panther History, 1969, str. 16-17.

svetovno vojno sprožili le dve od držav, ki jih ima referent v mislih. - Drugič zato, ker tudi on pri štetju "totalitarističnih" (ali ni ustrežnejše govoriti o "totalitarnih"?) sistemov izpušča katoliško stanovskega. Tovrstni režim v Avstriji je bil gotovo pomemben za evropski mir, izrecno zaradi povezav z Italijo tudi za naš mir. Res je ta režim že leta 1938 izgubil tekmo z nacističnim, a gotovo je ravno kot totalitarni marsikoga inspiriral še naprej. Tudi v Sloveniji. O tej temi pove veliko že referat Anke Vidovič-Miklavčič. Sploh pa bi bilo o vprašanju četrtega totalitarizma, ki je iz obzirnosti ostal brez imena (izrazu klerofašizem se evrodemokratska historio-grafija odreka iz vljudnosti, a gre tudi za ideološki pragmatizem), treba kmalu pripraviti poseben posvet za naše razmere. Mednarodni posvet, ki je pred poldrugim desetletjem zelo kompetentno obdelal stranke in gibanja katoliške radikalne desnice v celi vrsti držav, med njimi tudi v "Neodvisni državi Hrvaški", je namreč izpustil primer Slovenije, ker je prireditelji niso šteli za državo.³ Tu je vrzel, ki še ni izpolnjena, četudi smo medtem dobili dve knjigi Egon Pelikana, ki v novejši zgodovini Evrope tudi ob slovenskem dogajanju zelo ustrezno zaznava "tri velike ideološke sisteme", poleg komunizma in fašizma-nacizma torej še enega, ki ga referent izpušča. - In tretjič, spomniti se je treba presoj angleške in francoske vlade, ki sta v Sovjetski zvezi kot velesili še vedno videli dedinjo carske Rusije in sta dejstvo, da Sovjetska zveza niti po pogodbi z vlado Nemčije pravzaprav ni posegla čez stare carske meje, ocenjevali kot nekaj, kar ohranja možnost (vojnega) sodelovanja. Referent ne omeni in seveda ne upošteva dejstva, da je bil njegov "agresivni totalitaristični, boljševiški režim" vendarle pomemben tudi za protifašistično in protivojno javnost in dejavnost Evrope. To je nazorno že iz referata Petra Vodopivca, ko navaja pojasnilo pokojnega Frana Zwittra.

Janko Prunk se dotika tudi razvoja v Sloveniji, vendar ob papeških enciklikah ne pove, da se je jugoslovanska Slovenija uvrstila med dežele, kjer so encikliko "Quadragesimo anno" (1931) v katoliški politiki sprejeli kot uradno protisocialistično deklaracijo in odobritev ekonomsko korporativističnih načrtov in kjer jo je v tej politiki, skupaj z malo poznejšo protikomunistično "Divini redemptoris", zlasti njena radikalna desnica uporabljala z geslom "enciklika od prve do zadnje črke".⁴ To je bilo politično orožje proti kritičnim duhovom v lastnih vrstah, kar je bilo v letu 1941 usodno za vse. Ne pove, da je bilo vprašanje, kako so politično pomembne papeške enciklike uporabili v različnih deželah, bolj kot od Vatikana odvisno od krajevnih političnih in cerkvenih dejavnikov. Da so na primer v ZDA encikliko "Quadragesimo anno" uporabili v podporo reformističnemu Rooseveltovemu New Dealu.⁵ Omeni sicer posebno vlogo antikomunistične okrožnice v državni politiki ZDA, toda ne povsem točno. Rooseveltova intervencija pri Piju XII. za relativiziranje dozdevne politične prepovedi sodelovanja katolikov s komunizmom oz. komunisti v obrambi pred agresijo držav Osi je namreč stekla še pred koncem avgusta 1941, dosti prej kot pa so bile ZDA vključene v vojno, in zadevno pastirsko pismo nadškofa McNicholasa, kot rezultat te intervencije, je

³ R. J. Wolff - J. K. Hoensch ed.: Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945. Columbia University Press : New York, 1987. Na zbornik sem opozoril že na posvetu SAZU 1991, obširneje konec 1992 v Delu. Oboje tudi v: J. Pleterški: Senca Ajdovskega gradca. Ljubljana 199 (dalje Pleterški, SAG), str. 46-48 in 66.

⁴ Slavko Kremenšek: Slovensko študentovsko gibanje. Ljubljana 1972, str. 160.

⁵ John Coleman - Gregory Brown: Concilium, 1991. Navedeno v Znamenje, 1992, št. 1-2, str. 68-(71)-72.

bilo objavljeno že 30. oktobra 1941, dober mesec pred Pearl Harbourjem. Izrecno je bilo to pismo - tudi po papeževi nameri - namenjeno vsem državam, ki so se znašle v položaju obrambne vojne, ne le ZDA. Pripominjam, da je bila vsa stvar slovenskemu zgodovinopisju neznana, dokler je nisem dokumentirano prikazal v letu 1992. Takrat sem prikazal tudi tisto, kar priča o ignoriranju oz. zavrnitvi tega vrhunskega papeškega pojasnila o nepolitični naravi protikomunistične enciklike s strani slovenske katoliške radikalne desnice takoj potem, ko so se bili nanj posredno sklicali "Katoličani v Osvobodilni fronti" v svojem letaku.⁶

Gre za izjemno pomembno vprašanje v slovenski zgodovini 1941/1945, ki bi že zdavnaj moralo biti na dnevnem redu kakega posveta. Zakaj je ljubljanski cerkveni vrh ravnal v neposrednem nasprotju s politično taktiko Svetega sedeža, ki je bila očitna celemu svetu in ki je v zgodovinopisju (Stella Alexander) dobila ime "modri molk Vatikana", italijanska fašistična diplomacija pa jo je Vatikanu že tedaj očitala kot "mutismo"? Da ne bo spet pomote: ne gre za spotikljivi molk o Hitlerjevem preganjanju Židov, ampak za to, da Vatikan v trenutku, ko je Os napadla Sovjetsko zvezo, kljub nujnim pozivom s te strani ni hotel črhiniti besede ne o komunizmu ne o okrožnici Pija XI. "Divini redemptoris" iz leta 1937, da ne bi upravičeval izrabe katolištva za podporo "protiboljševiški križarski vojni" (izraz uporabljajo vatikanski dokumenti) po želji Mussolinija in Hitlerja, in da se je tega držal do konca svetovne vojne. Temu nasprotno je ljubljanski škof Rožman omenjeno okrožnico na ves glas in z vsem poudarkom nemudoma vključil med dokaze za nujnost boja proti Osvobodilni fronti itd. Italija in Francija sta imeli na desetine škofov, ki so ravnali različno, in le nekaj jih je podpiralo vojno proti Sovjetski zvezi. O encikliki "Divini redemptoris" pa je na splošno vladal molk. Mala okupirana Slovenija je imela le enega poslovno sposobnega škofa. V njegovi škofiji pa je bilo sklicevanje nanjo, kot na najvišjo cerkveno in neposredno obvezno politično zapoved, alfa in omega vsega snovanja in ravnanja, ves vojni čas.⁷ Ali ni bil tukaj ravno s tem že konec poletja

⁶ Letak "Katoliški Slovenci" omenja France Škerl (Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. V: Zgodovinski časopis, 1951, str. 56-57). V novejših pregledih akcij krščansko-socialistične skupine v OF za sporazumno nastopanje s Cerkvijo in s katoliško stranko pa ta letak ni upoštevan, četudi je to prvi, najzgodnejši dokument v tej vrsti. Tako manjka v razpravljanju Franceta M. Dolinarja (Rožmanov proces. Ljubljana 1996) v poglavju 7.1 "Pisma in opozorila OF škofu Rožmanu", ki sicer govori o teh akcijah po vrsti. Letak je govoril "cerkvenemu vodstvu na Slovenskem" še v prepričanju, da se je tudi ono enako kot Vatikan "postavilo na nepolitično stališče". Letak ni datiran, je pa datirana reakcija nanj v "stražarski" publikaciji "Slovenija in Evropa" (št. 1, 20. november 1941). To reakcije je letak sprožil z besedami: "Danes ... ko Vatikan ne reče žal besede komunistom, ko škofje in nadškofje v drugih deželah javno govore za sporazum in zvezo s Sovjetsko zvezo ..." Te reakcije same zase, in teme, se je dotaknil Bojan Godeša v Kdor ni z nami, je proti nam : Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom, (Ljubljana 1995), toda ne da bi letak omenil ali uporabljal. Morda je vzrok za to, da je letak v rokopisnem oddelku NUK (Štari letaki do 1945, P II/1327) zmotno datiran v leto 1942. Že France Škerl ga je pravilno omenjal z letom 1941. Da je to točno, priča dejstvo, da ga je italijanska policijska patrulja našla 29. novembra 1941 pri aretiranem učiteljskičniku Milanu Rijavcu. Ta ga je kak mesec pred tem dobil "po skojevski liniji" od dijaka (4. letnika trgovske akademije Badjure in ga v svojem razredu med odmorom glasno prebral sošolcem, ki so pozorno poslušali in tudi odobrvali. Nato ga je skril med pole zgodovinskega atlasa v svoji torbi in ga tam pozabil ... Med zaslišanjem na policiji se je izmotaval, da se mu letak ni zdel sumljiv, saj so na njem podpisani "katoličani", ki gotovo niso nič nevarni. Zaradi letaka je italijansko vojaško sodišče sredi januarja 1942 Milana Rijavca obsodilo na 20 mesecev zapora. (izjava Milana Rijavca, akademskega slikarja, 5. 6. 2000 avtorju) - Letak je zanimiv tudi po svoji širši argumentaciji in s tem, da omenja, da je Osvobodilni fronti nasprotno "narodno vodstvo" izdalo, menda oktobra, dva letaka, v katerih "poziva na križarsko vojno proti komunistom in proti Rusiji", in da iz enega od njih navaja odlomke.

⁷ "Tukaj ni potrebno, da bi nadrobno razlagali to mesto [enciklike], ki so z njim desničarski

1941 začel tisti bojni pohod, ki se je po koncu vojne tako grozovito iztekel za ljudi, z njim izročene tveganju vojaške kolaboracije? Sam škof Rožman je po dobro znanem pričanju Antona Trstenjaka odločitev za orožje pozneje, v ZDA, obžaloval. Zdaj se ve tudi, kako je to kolaborativno slovensko vojskovanje že 9. marca 1947 Rožman sam označil v osnutku nekega pisma: "Koliko pohujšanja je bilo - za medvedovo kožo, a medved še živi in bo, kakor vse kaže, živ ostal."⁸ Lovci na medveda, torej!

Zgodovinsko raziskovanje tega vprašanja je res nekaj nujnega in to že za obdobje leta 1941, ko je šlo za vnaprejšnje, apriorne, ideološke odločitve, kmalu nato tako usodne za narod. O "modrem molku Vatikana" vlada pri nas vztrajni tudi-molk. Zakaj? Referent o tej temi na posvetu ni navedel nobenega dela, ne tujega ne slovenskega, ampak se je le kratko sklical na neki nepopolni naslov: "Atti diplomatici del Vaticano". S tem naslovom je najbrž mislil na tistih enajst knjig dokumentov o zunanji politiki Svetega sedeža v drugi svetovni vojni, ki so v izvorni izdaji naslovljene "Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale". Zakaj takšen odnos do problema, ki je za Slovence osrednjega pomena in očitno tudi najkočljivejši?⁹

Prav zato je k tej temi umestno navesti še en podatek iz svetovne zgodovine. Rooseveltovo pismo papežu 3. septembra 1941 ni njegov prvi poskus, da bi koga odvrnil od oboroženega antikomunizma in ga pripravil do skupnega nastopanja s komunisti v obrambi države pred agresorjem, zvezanim s fašistično osjo. Na Kitajskem sta se proti japonskim napadalcem že pred izbruhom vojne v Evropi bojevala Čangkajšek in Maocetung, toda bojevala sta se tudi drug proti drugemu. Če mu je kdo z zahoda to odsvetoval, je Čangkajšek odgovarjal: "Japonci so bolezen kože, komunisti so bolezen srca. Oni govore, da mi hočejo pomagati, v resnici pa me hočejo samo spodnesti." Roosevelt, ki je čutil utrip ZDA, pa mu je poleti 1940 po posebnem odposlancu Lauchlinu Currieju postavil retorično vprašanje: "Vaši komunisti se nam zdijo bolj podobni socialistom. Gotovo bi mogli sodelovati z njimi?"¹⁰ Ameriški predsednik je tedaj že izmeril, kaj in kje je v razvijajočem se svetovnem spopadu glavna nevarnost in komu se v spopadu z njo ne kaže odreči kot zavezniku. Glede komunistov samih je očitno spodbujal smotrno upanje. Podobno kakor proti koncu vojne Winston Churchill, oktobra 1944 v Moskvi, po dogovoru s Stalinom o razmejivni območij vplivanja v Evropi.¹¹ In celo podobno viziji našega Alojzija Kuharja, katoliškega duhovnika, napisani 8. maja 1945 v Londonu, za katero smo izvedeli šele leta 2002.

zagrizenci med osvobodilno borbo besno udrihali po glavah tistih, ki niso enako fanatično kakor oni nastopali proti Osvobodilni fronti," je 1952 o stvari povedal dr. Janez Janžekovič. Gl. op. 30.

⁸ Povedal dr. Avguštin Malle, zgodovinar iz Celovca.

⁹ Iz tega stvarnega razloga hočem tukaj vsaj sam (okrajšano) navesti bibliografijo svojih spisov k temi: Pleterski, SAG, pogl. 4, 5, 7, 8 in 9; Slovenci v vatikanskih dokumentih, Grafenauerjev zbornik, 1996; o knjigah: Claudia Pavoneja oz. Roberta A. Grahama, v: Prispjevki za novejšjo zgodovino, 1996 in 1999; o knjigi T. Pečar Griesser, F. M. Dolinar Rožmanov proces, v: Delo, 4. 1., 11. 1. in 1. 2. 1997; Cerkev in država v okupirani Sloveniji 1941-1945, v: Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001 = State and church: selected historical and legal issues: international conference, June 21 and 22, 2001 [ur. Alenka Šelih, Janko Pleterski]. - Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 191-204 (nemiška verzija str. 507-522).

¹⁰ Richard Collier: 1940 - The World in Flames. Penguin, Harmondsworth 1980, str. 188-189.

¹¹ Lloyd C. Gardner: Spheres of Influence: The Partition of Europe from Munich to Yalta. "John Murray": London, 1993. - Glej navedek v op. 9, poročilo o knjigi v Prispjevki za novejšjo zgodovino, 1996, str. 283-287.

Ta pomembni slovenski katoliški politik in časnikar je prihajal v stik z idejo komunizma tudi prek svojega brata in tako med vsemi takšnimi našimi politiki najbrž na najbolj izvirno človeški, ne izključno ideološki način. Tistega dne si je naslikal upanja polno podobo. Sovjetska skupnost, ki je slovanska, naj postane slovanska še po zavesti, njen socialni gospodarski red, ki je v glavnih temeljih že sam krščanski, naj postane to tudi zavestno. Slovenci pa naj svoje duhovne moči uporabijo za to, da se vlije krščanska duša socialnemu redu, kateremu pripadajo vsi slovanski narodi.¹² Svojo diagnozo, zakaj je bil up Prežihovega Lojza prazen, začena Janez A. Arnež z generalno ugotovitvijo: "Trenutne sanje so hitro utonile v svetu cinične svetovne politike." Seveda je ta izkušnja izničila tudi utvare Roosevelta, Churchilla in tudi drugih o mogoči konvergenci sistemov. Toda, ali gre pri tem res izključno za demonično krivdo komunizma, kakor to velja danes? Arneževa knjiga s svojo pripovedjo o neuspešnih prizadevanjih Alojzija Kuharja, Franca Snoja, Izidorja Cankarja za rešitev slovenskih domobrancev odpira možnosti za razmislek.¹³ Seveda se strinjam z mnenjem Janka Prunka, da je treba merila jemati tudi v zgodovinopisju na zahodu, ki ni bilo pod vplivom režimov realnega socializma, tudi našega samoupravnega ne. Pripominjam le, da to zgodovinopisje, ki naj bi bilo po Prunkovem menda že samo po sebi demokratično, žal vse premalo pozna probleme malih evropskih narodov, da o merilih, uporabnih za specifično slovenske zgodovine, niti ne govorim. Zdi se mi, da si bomo s temi evropskimi merili pomagali šele takrat, ko bomo svojo specifično znali sami dobro pojasniti sebi in drugim. Ne zamujamo dosti. Nemčija je potrebovala 40 let, da je uradno uvidela, da je 8. maj 1945 dan njene osvoboditve od Hitlerja.¹⁴ Danes pa svoje duševne stiske iz let denacifikacije marsikdo blaži z vnetim obračunavanjem s komunizmom v Nemški demokratični republiki (Vzhodni Nemčiji). "Liebesleben der Hyänen" je zapisano v knjigi, v kateri je objavljen intervju z zgodovinarjem našega rodu, profesorjem Walterjem Markowom, človekom, ki je prebil 11 let v nacističnih kaznilnicah zaradi zavračanja nacizma.¹⁵ Avstrija glede 8. maja 1945 še danes ni razjasnila stališč. In Italija? Niso redki, ki bi radi rehabilitirali Mussolinijevo Socialno republiko iz let 1943-1945 kot braniteljico časti Italije. Za soglasje so vprašali celo profesorja Ernesta Nolteja, očeta nemškega "historikerštrajta", da bi jim potrdil enačenje komunizma z nacizmom. Pa ni bil ravno ustrežljiv. Komunizem je računal na človeka, na njegovo zmožnost spreobrnitve, je odgovoril Nolte, nacizem pa tega sam ni bil zmožen; človeka, ki ga je štel za nadlogo, je imel za nečloveka. Boljševizem Hitlerju ni bil osovraženi vzorec, bil mu je odvraten zgolj zato, ker ga je zmotno označil za židovski produkt, je rekel Nolte.¹⁶

¹² Janez A. Arnež: SLS Slovenska ljudska stranka : Slovenian people's party 1941-1945. Ljubljana-Washington 2002, str. 401-404 (dalje Arnež, SLS).

¹³ Žal je Arnež prezrl pričevanje Antona Trstenjaka o tem, kako so domobranci Snojevemu sinu podtaknili ponarejeno očetovo pismo, da bi preprečili njegov pozitivni odziv nanj. Glej Tone Sušnik: Zbornik o dr. Alojzu Kuharju. Kotlje 1993, str. 40-45 (44).

¹⁴ Fritz Petrick, ed.: Kapitulation und Befreiung : Das Ende des Zweiten Weltkriegs in Europa. Münster 1997. - Gradivo s konference, ki jo je priredila februarja 1995 berlinska "Gesellschaft für Faschismus- und Weltkriegsforschung". Glej zlasti prispevek prof. Gerharta Hassa iz Berlina (Kontroversen bei der Bewertung des 8. Mai 1945 in der neuesten deutschen Historiographie) in razpravo prof. Gerharda Botza z Dunaja, ki obravnava Avstrijo, tudi v primerjavi z drugimi, "resnično okupiranimi", deželami vzhodne in jugovzhodne Evrope.

¹⁵ Dr. Janko Prunk se je pokojnega Markowa lepo spomnil v Zgodovinskem časopisu. Omenjenega predsmrtnega pogovora z njim pa se v Ljubljani ni dalo objaviti niti v zdaj tudi že pokojnih Razgledih.

¹⁶ Mario Scialoja je svoj pogovor z Ernstom Noltejem, naslovljen: "To, post-revisionista", pod-

Tudi zato se je treba vedno znova vračati v trideseta leta, če hočemo razumeti tiste slovenske odločitve v letu 1941, ki so tako rekoč determinirale zgodovinsko pot ljudi in družbe na naših okupiranih tleh tja do konca vojne. Kaj je bilo tisto, kar je odločilo tolikšno in takšno prerazdelitev malih in velikih političnih subjektov, da so se potem leta 1941 pravkar okupirani Slovenci tako dokončno razklali? In kako je bilo mogoče, da so se tisti, ki so se odločili za odpor, zavestno pustili voditi neznatni skupini komunistov, ki jih je bilo še leta 1939 "tako malo, da bi jih vse skupaj lahko spravili v eno majhno umobolnico", kakor so to drastično izrazili "mladi borci", grupacija političnega katolicizma z najbolj vidno totalitarno tendenco, poleg "stražarjev"?¹⁷ Mislím, da je to vprašanje tisto, ki vznemirja in (neizgovorjeno) nosi raziskovanje Petra Vodopivca o (dis)kontinuiteti moči ideje in politike ljudske fronte.

Moram reči, da sem se že ob referatu Bojana Godeše¹⁸ leta 1991 spraševal, kaj pravzaprav pomeni dokazovanje, da ni kontinuitete med ljudskofrontnimi prizadevanji in (uspešnim) podvigom komunistov z osvobodilno oz. 'protiimperialistično' fronto. Šele zdaj, ko to dokazuje tudi referat Petra Vodopivca, ko dodaja podatke, ki govore, da že v letih prvih ljudskih front ne v Franciji, ne v Španiji in tudi ne v letih ljudskofrontnih poskusov v Sloveniji, te politične zveze niso bile tako uspešne, kakor se je trdilo in mislilo do sedaj, se mi zdi, da sem doumel, za kaj pri tem pravzaprav gre. Pač trde glave, pa še žlahtnič ne.

Čudil sem se namreč zato, ker se mi je zdelo, da smo tu enakih ali vsaj zelo podobnih misli. Celo glede učinkov dejstva, da je jeseni 1939 KPS opustila protinacistična in protifašistična gesla. Kakor v zanikanje te moje domneve o podobnosti misli se Peter Vodopivec v svojem razpravljanju večkrat tako izrecno razmejuje od "večine" zgodovinarjev, od "dosedanje zgodovinske literature", od "dosedanjega zgodovinopisja in v njem prevladujočega mnenja", da je jasno, da neka pomembna različnost mora obstajati. Njegov sklep se tu glasi: "Prav dejstvo, da je bilo narodnoobrambno in protifašistično razpoloženje mnogo širše in množičnejše od kroga privržencev 'ljudske fronte', pa pojasnjuje tudi široko podporo, ki je bila leta 1941 na Slovenskem deležna ideja Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte." Kontinuitete v komunistični politiki [in zaradi nje] med Ljudsko fronto in OF ni, obstaja [le] zveza med narodnoobrambnim in protifašističnim gibanjem ter idejo upora proti okupatorju. In [le] na tem so - spričo nerazumevanja in neznanja obeh velikih slovenskih strank - "lahko komunisti [ki so to zvezo vsekakor razumeli in jo znali politično udejaniti] leta 1941 utemeljili OF". Tako.

Jaz si še vedno domišljam, da sem - četudi z veliko manj znanja o tridesetih letih - v bistvu povedal isto, če ne prej pa vsaj leta 1985 v svoji sloviti "bibliji revolucionarnega jugoslovanstva", predvsem v poglavju s takrat nekoliko izzivalnim, danes pohujšljivim naslovom "Kontinuiteta v odnosu KPJ do narodov - dejavnik stabilnosti revolucionarnega učinka".¹⁹ Kot rečeno, pa zdaj menda že razumem,

naslovlil s komentarjem: "È stato sempre uno studioso di destra. Ma oggi dice: i bolscevichi non furono come i nazisti. E spiega il perché." V: L'Espresso, 25. 1. 2001, str. 89-90.

¹⁷ Mi mladi borci, 1939/40, str. 46. Navaja Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor 1997, str. 109 oz. 95.

¹⁸ Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja, str. 69-85.

¹⁹ Janko Pleterski: Nacije, Jugoslavija, revolucija. Beograd 1985, str. 350-368; isti, Narodi, Jugoslavija, revolucija. - Ljubljana, 1986, str., 272-286.

kje gre pri poudarjanju diskontinuitete za revizijo dosedanje zgodovinske podobe. To novo videnje očitno zanika možnost, da bi KPS bila ali mogla biti sploh kaj zasluzna za nastanek tiste res veličastne moči narodnoobrambnega in protifašističnega čuta Slovencev, ki sta se izpričala po sovražnem napadu v letu 1941 z akcijo OF.

Menim, da to videnje pravzaprav ni posebno novo. Že do sedaj je bilo jasno, četudi tega ni nihče poudarjal, da neke stvariteljske zasluznosti KPS za takšno zavest resnično ni bilo in ni moglo biti, tudi v kritičnih "tridesetih" letih ne. Drži pa dejstvo, da je komunistično gibanje že zdavnaj zaznavalo obstoj politične in stvarne moči narodov v gibanju za svobodo in da si je tudi zaradi tega spoznanja že vsaj od skupščinskih volitev leta 1923 prizadevalo najti v slovenskem narodnem gibanju svoje mesto. In ni res, da bi bil internacionalizem, ki so mu ga nacionalisti precej neizvirno nenehno očitali, pri tem ovira. Seveda je dejstvo tudi to, da je komunistična stranka Slovenije oz. Jugoslavije po letu 1945 pretiravala s hvaljenjem svojih narodnoosvobodilnih dejanj, vemo pa tudi zakaj. Toda tista teza, da je slovensko meščanstvo, ki je po evropskih merilih pričakovani tvorec samostojne slovenske liberalno-demokratske družbe, svojo vlogo tukaj najprej zamudilo, nato pa še zapravilo, kljub tej samohvali komunistov po mojem mnenju ni le njihova bedasta floskula. Če se omejimo samo na vprašanje pravočasnosti, je razsodba zgodovine izrečena nedvoumno. Kaj šele glede vseh drugih vprašanj.

Razpravo bi se dalo smiselno razširiti v evropskem (prostorskem) in v tematskem smislu. Tematsko jo zanimivo širi že referent sam, ko ugovarja tezi Françoisa Fureta o doseženi komunistični instrumentalizaciji antifašizma, pri čemer sam očitno razlikuje ožji, "ljudskofrontni" antifašizem (na katerega vplivajo komunisti) od širšega, protifašističnega gibanja kot takšnega, ki se vplivu komunistov izmika. Da bi se o tem dalo razpravljati tudi pri nas, nakazuje že referat Jerce Vodušek Starič, ki govori pravzaprav o pojavu nekakšnega "anglofilskega" antifašizma pri nas. In dalje. Da je zlasti med Primorci obstajal antifašizem že precej pred pojavom kominternske ljudskofrontne zamisli, in to iz prvinsko narodnoobrambnih pobud, mimo komunističnih (saj so imeli komunisti v Italiji do narodnih pobud celo občutne razredne pomisleke), je pokazalo delo Milice Kacin Wohinz, ki je zelo odmevalo v javnosti. Žal je v tej javnosti danes popolnoma izpuhtelo vrednotenje drugega učinka istega narodnostnega problema, namreč pojav "narodnostnega boljševizma" med Primorci pod oblastjo sprva še nekoliko liberalne Italije, o katerem je kompetentno pisal Dušan Kermavner. Tudi ta pojav je bil antifašističen, vendar je s tem imenom zaživel šele v ljudskofrontnih letih. K tej temi bi se dalo pritegniti tudi opažanje, da imena organov in organizacij protiokupatorskega odpora, ki jih snuje Osvobodilna fronta v Sloveniji, ne vsebujejo neposrednega sklicevanja na antifašizem, četudi je gibanje Osvobodilne fronte samo po sebi nedvoumno antifašistično. V tem se je Slovenija vidno razlikovala od drugih delov Jugoslavije, saj je bila pri nas, kolikor se spomnim, za antifašistično imenovana le frontovska organizacija žena - AFŽ. Ali to kaj pomeni? Če da, potem to, da je protifašizem Slovencev, prvinsko oblikovan v narodni obrambi pred sosednimi fašističnimi režimi, ostajal avtentičen tudi v Osvobodilni fronti, da ni postal instrument ljudskofrontne politike KPS. Hkrati pa pomeni, da se tudi KPS sama od svojega prvinskega protifašizma ni oddaljila, ker ji je za vodenje odporniškega boja in za narodno samoodločbo dovolj ustrezal že prvotni, in ji ga ni bilo treba

ideološko instrumentalizirati po novem.

Glede na evropski prostor bi se debata o ljudski fronti lahko mimo Francije in Španije razširila vsaj še na Veliko Britanijo. V rokah imam knjigo nekoč dobro znanega britanskega laburista in zgodovinarja G. D. H. Colea, "The People's Front", iz leta 1937, torej iz časa, ko je bila debata o fronti na višku aktualnosti. Iz knjige, natisnjene interno za "Left Book Club", je mogoče zaznati, da imamo v Britaniji opraviti z zelo netipično zamisljivo Ljudske fronte in s svojskim potekom prizadevanj za njeno oblikovanje, kar pa je bilo vse najbrž pomembno za vlogo te velike države v drugi svetovni vojni. Pobudniki ljudskofrontnega povezovanja niso komunisti, temveč levica v demokratičnih, predvsem laburističnih strankarskih grupacijah. Antifašizem je tukaj razločno in odločno usmerjen parlamentarno demokratično, nasprotuje vsakršni revoluciji, določa ga pričakovanje, da se bo socializem v Britaniji kmalu uveljavil po demokratični poti. Spoznana glavna nevarnost ni kak domači fašizem, temveč konservativno in protisocialistično usmerjena imperialna vlada, ki omahuje, ko gre za ostro zavrnitev Hitlerjeve Nemčije, grozeče z vojno. Vlada, ki niha med toleranco do Hitlerja kot sv. Jurija, ki pokončuje zmaja socializma, in med nezaupanjem do Hitlerjeve Nemčije, ki z morebitno vojno neogibno ogroža britanski imperij. Oboje povzroča protislovno zunanjo politiko: niti trdno zavračanje nemške napadalnosti niti podpora obrambnim zvezam "držav levice" na kontinentu. V notranji politiki pa strah pred vojno lajša konservativni imperialni vladi njen namen, zavirati napredovanje socializma. Ljudska fronta naj se zato v prvi vrsti zavzema za utrditev miru, a v presoji, da se bo vsaka britanska vlada v primeru vojne zanesljivo morala - že zaradi obrambe imperialnih pozicij - postaviti na stran vseh, ki bodo v vojni s Hitlerjevo Nemčijo, ne le Francije in drugih na zahodu, temveč tudi na stran Sovjetske zveze, Stalina na vzhodu. V interesu Britanije pa je vendar, da bi imela v vojni že kar ljudskofrontno vlado, ki ne bo zamenjavala britanskega družbenega interesa z imperialnim. Tako nekako leta 1937.

Danes vsi vemo, da se Britaniji obotavljivost do napadalnosti Nemčije - kljub taktiki "krmiti krokodila" - ni obnesla, vemo, da so imeli vlado ves čas vojne v rokah pretežno konservativci, in vemo, da so tudi oni (Winston Churchill) potrdili presojo pobudnikov za "ljudsko fronto na britanski način", da bo vojna sama nujno pripeljala do vojaške zveze s "kontinentalno levico", po ovinku tudi s Sovjetsko zvezo še dovolj zgodaj za srečno zmago nad fašizmom. Preudarki, ki so se v britanski politiki pred vojno artikulirali spričo argumentov ljudskofrontne pobude, so bili pomembni za vlogo Velike Britanije v drugi svetovni vojni, pa tudi za vse zaveznike v njej, velike in male. Najbrž celo za stališča Britancev do Jugoslavije (Slovenije), zlasti za tista do vojaškega odpora in do vojaške kolaboracije v njej po letu 1941, ne glede na levo in na desno. Celó ne glede na preostanke anglofilskega antifašizma, ki se je izničil v čakanju na uro zmage s krvjo Britancev.

Tudi pri Slovencih ni v snovanjih Ljudske fronte deloval samo občutek narodne ogroženosti, četudi morda predvsem, ampak je delovala širša motivacija, navzoča v vsej protifašistični Evropi, le da je bila drugod gotovo na prvem mestu. To je bilo generalno vprašanje, kaj je Evropi storiti, če neki tiran zares ogrozi njeno svobodo. Seveda se je to vprašanje v tridesetih letih zapletalo s širokim občutkom tudi liberalnih in socialnih demokratov, obstoječim še izza konca vojne, da je grožnja revolucije z vzhoda nekaj, kar nikakor ni minilo. Med tem

generalnim spraševanjem je sicer minevalo ozračje izrecnih simpatij za "novi svet" v Sovjetski zvezi, vendar je v tem minevanju še prevladoval občutek razočaranega pričakovanja vsega dobrega nad nastajajočim občutkom strahu pred totalitarizmom. Kdor danes bere, kot znamenje tega obrata čustev, tisto, tolikokrat navedeno knjigo Andrea Gidea,²⁰ je lahko presenečen. Spreobrnjenega pisatelja v Sovjetski zvezi ni zaskrbel kar politični totalitarizem kot tak, temveč ga je navdalo razočaranje nad kakovostjo življenja, in šele v zvezi s tem je občutil nejevoljo ob nekritičnosti sovjetske javnosti do te kvalitete. Gide seveda čuti, da je ta nekritičnost gojena politično, vendar zaradi tega še ne prehaja v kritiko sovjetskega političnega sistema z liberalno demokratičnih pozicij, do evidentiranja obstoječega totalitarizma. Šlo mu je za to, da posvari pred varljivo utvaro o kvaliteti življenja tisti boljšega vajeni evropski svet, ki je bil primerljiv s Francijo, ne za svarilo pred neko temeljno grožnjo. Ta svet je namreč največjo in pravo grožnjo tedaj že bil zagledal v Hitlerju in v njem jo je zaznaval tudi še potem. Ne v Stalinu. Marsikdo je zato v razliki med obema še vedno lahko našel celo razlog za svojo odločitev za komunizem.²¹

Kje najdemo slovensko specifikko? Ne govorim o tem, da gre za izkušnjo življenjske bojazni malega naroda, ki velikim ni znana in jih ne motivira pri njihovih evropsko pomembnih odločitvah. Gre za drugačno posebnost, pravzaprav za dve med seboj povezani posebnosti. Prva je stanovitnost širokega razpoloženja Slovencev, po novem zaznavanega kot ljudskofrontnega, ki je obstajalo ne oziraje se na komuniste in se je navezovalo na izročilo narodnoobrambnega slogaštva še iz starih časov. Ta, ne z ideologijo, temveč z življenjsko nujo naroda pogojena stanovitnost je namreč nekaj, kar je treba izrecno ugotoviti in upoštevati kot slovensko posebnost. Druga posebnost pa je tista, ki vpliva na značaj prve, na politični značaj omenjene stanovitnosti, kolikor je ta vzdržala in se ohranila. Kajti ta ohranjena stanovitnost je že sama po sebi, ne da bi to izrazila, vsebovala nesozvočnost z neko novo omejitvijo, kar nedovzetnost zanjo, ki je bila zapovedana po drugi volji. Že pred pojavom Ljudske fronte in njenega protifašizma v evropskem svetu je namreč tukajšnji politični katolicizem, kot najbolj številen slovenski politični tabor, stopil na pot notranjega strankarskega razločevanja v vprašanih družbene usmeritve in osebne svobode. Desnica se je ob tem docela trdno opredelila za stališče, da sta socializem oz. komunizem glavni sovražnik. Izbiranje demokratične Evrope med Hitlerjem in Stalinom glede identifikacije glavnega sovražnika je dočakala že zdavnaj odločena za drugega kot glavnega. Bila je namreč že odločena, da šteje izvirno načelo o zaupanju v zmožnost človeka, da se sam odreši, ki ga je drugi takrat še simboliziral, za absolutno zavrženo. Odločena nedvoumno in neomajno. In tako je z ideološkim argumentom zajezila obstoj ali celo novo širjenje "naravnega" slogaškega razpoloženja med Slovenci kot Slovenci, zdaj poimenovanega kot ljudskofrontno.

²⁰ André Gide: *Retour de l'U.R.S.S.* Nouvelle revue française, Gallimard, Paris 1937.

²¹ Mislím, da je za ponazoritev vredno omeniti impresivni film "Shadowlands" režiserja Richarda Attenborougha po scenariju Williama Nickolsona, v katerem v letu 1952 reče ameriška pesnica Joy Gresham (igra jo Debra Winger) svojemu partnerju, angleškemu pisatelju Oliverju Lewisu (igra ga Anthony Hopkins): "V letu 1938 si bil lahko samo fašist, da bi osvojil svet, ali komunist, da bi svet osvobodil." - Ali pogled z drugačne ravni. Še v januarju 1939 bi si v primeru vojne med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, po Gallupu, le 17% Američanov želelo zmago prve in kar 83% zmago druge. Navaja E. Hobsbawm: *Age of Extremes*, 5. poglavje.

Treba pa je opozoriti na nekaj, kar je sicer v temeljnih črtah znano, a česar ne gre niti za hip prezreti, ko razpravljamo o navzočnosti ljudskofrontne misli v dejstvu ustanovitve Osvobodilne fronte. Gre za vlogo krščanskih socialistov. O tem je na posvetu leta 1991 tehtno in prepričljivo razpravljal Stane Kovač, zadnji še živeči vodilni udeleženec dogajanja.²² Najkrajše povzeto: Slovenski krščanski socialisti so že v prvih mesecih leta 1940 videli veliko nevarnost, ki se v vojni pripravlja Slovincem v primeru nemške zmage. Bili so prepričani, da je Slovincem v takšnem položaju nujno potrebna solidarnost. In bili so prepričani, da je treba v nadaljnjem razvoju vojne računati tudi na moč in na pozitivno vlogo Sovjetske zveze, ko gre za male narode, za Slovence. Odbojna politika KPS, izkazana do njih v okviru kominternske taktike po paktu Hitler-Stalin, jim tega prepričanja ni izničila. Zato so se julija 1940, neposredno po Vinjem,²³ odločili sklicati tudi konferenco krščanskih socialistov v Laškem, na kateri so razpravljali o teh vprašanih in se odločili dati pobudo partiji, da vsi ustvarijo enotno demokratično fronto. Dejansko se je pobuda posrečila. Jeseni 1940 so krščanski socialisti uspešno razpravljali s KPS (s Kidričem) o tem, kar je pozneje nastalo z Osvobodilno fronto. V istem času se je s KPS povezalo tudi demokratično krilo Sokola, toda ločeno, samostojno. Vendar je nastajala zdrava koalicija. Medtem se je zgodilo Društvo prijateljev Sovjetske zveze, vendar po Kovačevem mnenju za to stvar ni bilo najmerodajnejše. - Kovač je bil pri tej priložnosti kritičen do praktičnega delovanja nekdanje ljudske fronte v Sloveniji. Ostajala je preveč pri povezavah v vrhu, ni se neposredno povezala z aktivnostjo sindikatov, ne socialdemokratskih ne krščanskosocialističnih, ni izrabila pomembne moči obojih. Pri ustanavljanju Osvobodilne fronte pa so bili pomembni stari stiki vrhov. Krščanski socialisti so bili torej tisti, ki so povezanost z nekdanjo dejavnostjo in usmeritvijo Ljudske fronte kakovostno rešili pred novejšimi slabimi izkušnjami s KPS. Uspešno so jo uveljavili v pobudi, ki je pripravila možnosti za naglo ustanovitev Osvobodilne fronte po sovražni zasedbi.

Misljam, da so stališča in dejanska vloga krščanskih socialistov v vojnem dogajanju močno podcenjena v naših današnjih razpravljanih o NOB in revoluciji, ki stoje preveč v znamenju enostranskega obračuna z vlogo KPS in to z merili današnjega časa. Tudi s takšnimi merili pa bi moralo biti priznanje politične vloge in vrednotenje idealnih nagibov krščanskih socialistov večje. Tisti, ki so jih kot katoličane izvrgli iz svojega priznanja, so jim prvi onemogočili, da bi uresničevali tisto, kar je katoliškim Slovincem priporočil sam Boris Kidrič 20. septembra 1941, namreč, "uravnoteženje narodovih sil" v delu za skupni cilj, a seveda, "z upanjem na resnično narodno revolucijo, kakršne Slovenci še nismo izvedli".²⁴ Uravnoteženje sil s komunisti? Ravno tega ne, za nobeno ceno! Brez trohe čuta solidarnosti so integralisti obsodili narod, da je moral na svojo resnično narodno

²² Diskusijski prispevki niso vključeni v zbornik posveta. Na Kovačevo željo sem mu napisal magnetogram, ki ga hranim. Ne vem, ali je bil kdajkoli objavljen.

²³ Na Vinjem je bila julija 1940 tretja pokrajinska konferenca KPS, ki je v navzočnosti Josipa Broza, ki se je prav tedaj vrnil iz Sovjetske zveze, verjetno s svežimi navodili Kominterne, ostro zavrnila nespremenjeno antifašistično stališče slovenskih krščanskih socialistov v drugi svetovni vojni, celo še po "zlomu francoskega imperializma". (Primerjaj diskusiji Toneta Fajfarja na posvetih aprila 1966 in novembra 1967, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966-1967, str. 259-263, 444-447.)

²⁴ Slovenski poročevalec, 20. 9. 1941, št. 18. - Reprint, Ljubljana 1951, str. 133-134. - Dokumenti ljudske revolucije. v Sloveniji, 1. knjiga. Ljubljana 1962, str. 125-126.

revolucijo počakati še celih 50 let, vmes pa preliti kri prek mlinskih koles okupatorjev in doživeti povojni pomor, ki zanj še nimamo niti pravega pojma ne imena.

Gotovo je bila poleg sovražne agresije in okupacije osrednji in za vso prihodnost Slovenije najpomembnejši dogodek odločitev za oboroženi odpor in začetek takšnega odpora v letu 1941. O tem dogajanju govori z vojaškega stališča, ki je pri vsakem vojskovanju pač primarno, referat Damijana Guština. O njem nekaj pripomb z vidika nekoliko širše zgodovine. V uvodnem izvlečku avtor zapiše, da je OF svoj oboroženi odpor proti okupacijskim silam opredelila kot način za nacionalno osvoboditev, "čeprav" ("although") se je začel pod vplivom KPJ (KPS). Ta "čeprav" ne more pomeniti drugega, kot da je bila opredelitev OF politično dvomljiva, pač v luči ponujenega podatka, da je bil oboroženi odpor s strani KPJ "namenjen lastnim političnim ciljem in podpori obrambe Sovjetske zveze". Nekakšna zabloda naroda, torej? - Pri razglabljanju o pravnem položaju "vstajnikov" pogrešam omembo ekspertize o možnosti zmage na evropski celini, ki jo je Winston Churchill ob nastopu vlade naročil in dobil od britanskega generalnega štaba. Ekspertiza je med tremi obetavnimi načini bojevanja navedla oboroženi odpor v zasedenih zavezniških evropskih deželah.²⁵ Za Britance, ki jim je bilo prvo in najnujnejše vprašanje, kako zmagati v vojni s Hitlerjem, "vstajniki" pravno torej niso bili problem. Pa še nekaj. Avtor na nekem mestu sicer navede za naš primer tako pomembno izjavo jugoslovanske vlade v begunstvu, da vojno nadaljuje, da se torej ne ozira na kapitulacijo oboroženih sil Kraljevine Jugoslavije, toda ne pritegne je k svojemu razpravljanju o pravnem statusu upornikov OF (partizanov). - Ob navajanju zadrževalnih navodil begunske vlade glede odpora ne upošteva podatka, da se je podpredsednik vlade Miha Krek še zadnje dni leta 1941 košatil pred britanskim poslanikom G. Rendelom z dolgim seznamom odporniških dejanj, izvršenih do 17. oktobra 1941 v zasedeni Sloveniji.²⁶ Zadrževalna navodila so bila pač korektura prvotno pozitivnemu stališču vlade (M. Kreka) do odpora. Ni dvoma, da je korekturo izzvala odporniška afirmacija Osvobodilne fronte, ki je bila neprijetna njenim ideološkim in strankarsko političnim nasprotnikom v vladi. - Zakaj označevati oboroženi odpor OF kot "odpor levega političnega tabora"? Ali ni to netočno, celo krivično do ljudi, ki so v tem dejansko edinem odporu sodelovali kot politično neopredeljeni državljani? In ali ni to odpustek tistim, ki so odpor odklanjali iz preproste sebičnosti, ne glede na levo in desno? In zakaj je treba v angleškem povzetku poleg stvarnega podatka, da se je do konca leta 1941 vojaškim odporniškimi enotam pridružilo nad 2000 Slovencev, pristaviti, da je to "*merely* (zgolj) 1,4 per thousand of the total population"? Po katerem in čigavem merilu je bilo njihovo relativno število prepičlo? - Sicer pa referat nazorno pokaže, da je za spoznavanje vojne zgodovine Slovencev prvenstvena potreba raziskovanje ravno vojaške plati dogajanja. Brez tega utegne zgodovinar zabresti v brezizhodna razglabljanja o vprašanju, kakšni so bili skriti motivi za vsa tedaj kontroverzna obnašanja okupiranih državljanov. V tem smislu mi je veliko povedala avtorjeva

²⁵ Janko Pleterski: Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitev o upor. V: Naš zbornik 1996, Ljubljana 1995, str. 17-28.

²⁶ Britanski dokument (odkril ga je dr. Dušan Biber) je naveden v: Slovenski upor 1941, str. 226, op. 21. - Tam je zapisano, da je "iz zbirke Borisa Mlakarja". S tem je bila mišljena zbirka dokumentov, namenjenih objavi v zborniku Inštituta za novejšo zgodovino o "nasprotnikih Osvobodilne fronte". Žal nameravani zbornik še ni izšel.

razlaga dražgoške enigme.

Referat Borisa Mlakarja izraža že s svojim naslovom, "Upor ali kolaboracija - resnična dilema?",²⁷ namero seči naravnost v srčiko pravkar omenjenih kontroverznih razglabljanj. Svojega odgovora na zastavljeno vprašanje ne ponudi kar naravnost, ampak tako, da obstoj tako poenostavljenega vprašanja "v prvih mesecih" sploh zanika. Nato pojasnjuje svoje ugotovitve, v čem naj bi obstajala zapletenost, ki dilemo potiska v ozadje, če je že ne zanika. Na samem začetku okupacije namreč, ko naj bi realno [razen nasilja napadalca] ne bilo še ničesar, ne odpora ne kolaboracije, je bilo treba razmisliti, "kakšen naj bo ta odpor, kakšna naj bo njegova oblika in taktika, kakšna njegova akcijska in kakšna časovna intenzivnost. In na drugi strani, (...) kakšna in kolikšna naj bo kolaboracija z okupatorskimi oblastmi, da je še dopustna in tudi koristna, če tako sodelovanje sploh lahko poimenujemo z izrazom kolaboracija." Referent takega imenovanja pravzaprav ne želi uporabiti, niti pozneje ne, ko raziskuje oboroženo "sodelovanje". To je povedal že dosti pred posvetom na drugem, strokovno pomembnem mestu.²⁸

Vprašanje, ki se ga je referat lotil, seveda ni omejeno samo na prve mesece, temveč spremlja dogajanje do konca leta, na katero se je posvet omejil. Do konca leta 1941 pa je zgodovinski razvoj svoj odgovor že dal. Odpor je že nastopil in tudi kolaboracija je že nastopila in tako se je vprašanje - če si priključimo omenjeno misel A. J. P. Taylorja - že samo po sebi sprevrglo v novo vprašanje avtorju samemu, kaj zdaj. Ali gre naprej z zgodovino ali pa se hoče "premakniti iz zgodovine v domišljijo"? Če se odloči za prvo, bi pričakovali njegov opis, kakšen je bil odpor in kakšna je bila kolaboracija. Po vsem, kar preberem v referatu, pa vidim, da Boris Mlakar obstoja kolaboracije ne ugotovi. Kakor da ne gre za svetovno vojno in za državljane jugoslovanske kraljevine v njej. Namesto tega priporoča zgodovinarjem, naj obnašanje "slovenskega establišmenta" le ocenjujejo "v smislu, koliko je njegovo ravnanje koristilo oziroma škodilo interesom prizadetih ljudi in tudi interesom slovenskega naroda v celoti". Ko razgrne podrobnejša podvprašanja, postavi svoje osrednje metodološko vprašanje: "Kdo je odločilni subjekt, ki postavlja merila za omenjena dejanja, so to sodobniki ali morda nasledniki, morebiti mi, zgodovinarji? So pri tem odločilna moralna, politična ali merila t. i. vsakdanjega življenja? Jih je treba ocenjevati po kratkoročnih ali samo po dolgoročnih učinkih?" Fenomen kolaboracije s tem ni ugotovljen, le "ravnanje" ostaja odprto za vsakršno relativizacijo. Pač v smislu spraševanja, kaj bi bilo bolj pravilno oziroma kaj bi bilo manj škodljivo namesto tistega, kar se je zgodilo.

²⁷ S tem naslovom se morda nehote postavlja v vlogo nekakšnega pandana posvetu "Odpor - nujnost ali ne", ki ga je pripravil GO Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije 21. in 22. februarja 2001. - Tega posveta sem se podpisani udeležil, kar omenjam zato, ker tukaj ne bom ponavljal tistega, kar sem povedal tam in je objavljeno v: Borec, 53, 2001, št. 588-590 (tematski zvezek Odpor 1941).

²⁸ V svoji doktorski disertaciji Slovensko domobranstvo od ustanovitve do umika iz domovine, Univerza v Ljubljani, 1999, opredeli dr. Mlakar vprašanje kolaboracije "v zvezi s Slovenijo" takole: "Praktično gledano, nas pri okupaciji kot najbolj bistveno vprašanje zanima odpor proti okupatorju ter na drugi strani 'nasprotni' problem sodelovanja z njim. Pri slednjem mislimo predvsem na zavestno in izrecno obliko tega sodelovanja, za kar se je uveljavil naziv kolaboracija. Seveda pa je pojem kolaboracije povezan predvsem s pojavom ideološkega in političnega identificiranja z okupacijskimi oblastmi oziroma v drugi svetovni vojni, z njegovimi vojnimi cilji. Zato bi podrobna analiza odkrila več stopenj in motivov te kolaboracije, pri čemer bi za marsikatero lahko ugotovili, da gre za funkcionalno ali celo taktično sodelovanje, torej sploh ne gre za kolaboracijo v vsebinskem pomenu besede." (str. 3-4.)

Manj škodljivo za žrtve povojnega pomora? Bolj pravilno za merila državljanske umiritve danes?

Razmišljanje o pojavu, ki ga zgodovinar ugotovi, je njegova stvar. Svojo ugotovitev pojava pa mora vendarle izreči. Izreči nekaj o kolaboraciji pa je hudo, kajti zadevno ravnanje označiti za kolaboracijo, je še vedno ne le ugotovitev, marveč še danes boleča obtožba. Zgodovinarju pa so vsi živeči Slovenci načelno enako ljubi in nikogar ne želi obremeniti s slabo vestjo. Kaj torej storiti? Če se ne odloči za molk in se raje ne obrne k manj bolečim in bolj hvaležnim temam, je mogoče je le dvoje. Ali bo po Taylorjevem nasvetu sprejel odločitev zgodovine kot zaprtje vprašanja, obenem pa se trudil raziskati okoliščine, v katerih se je odločitev zgodila in jo na ta način razložiti. Ali pa bo, spet v smislu Taylorjeve alternative, tarnajoč nad razsodbo zgodovine in v želji, da bi bila drugačna, poskušal zgodovino zanikati, popraviti. Dati, kot se je izražal pokojni profesor Zwitter, zgodovini lekcijo.

Kako sploh zanikati ali popraviti? Izbrisati dejstvo iz zgodovine je nad človeško močjo. Roman "1984" je nekaj neuresničljivega. Mogoče pa je predlagati prekvalifikacijo, reči, naša kolaboracija ni to, kar je, ampak je nekaj drugega. To so poskušali svojim kritikom v londonski begunski vladi dopovedati že sami ideologi slovenske kolaboracije. "Mi mislimo, da je sodelovanje [kolaboracija] to, kdor z okupatorjem politično sodeluje v interesu okupatorja. Takega sodelovanja pri nas absolutno ni." S temi besedami je 19. avgusta 1943 član vodstva SLS v Ljubljani Miloš Stare predlagal vodstvu SLS v Londonu prekvalifikacijo dejstva prostovoljne, tudi vojaške kolaboracije z okupatorji, v nekaj absolutno drugega.²⁹ V Londonu so vedeli, da je to v resnici absolutna zmeta. Vedeli so, da kolaboracija v drugi svetovni vojni ni v tem, da morebiti res misliš in želiš isto kot okupator, ampak v tem, da po lastni odločitvi z njim skupaj nastopaš v boju, da z njegovim orožjem in pod njegovim poveljstvom streljaš proti njegovim nasprotnikom v njegovi vojni. (Prim. moja "Besedo ob predstavitvi popisa žrtev vojne" v Svobodni misli, 12. 07. 02/13.) Šteje le dejanje samo in ne, kaj si pri tem misliš. Po dejanjih so zavezniki v drugi svetovni vojni sodili, kaj je in kaj ni kolaboracija. To se je ob koncu vojne za premnoge Slovence potrdilo na strahovit način. Dejstvo, da je zgodovina obenem z neizbrisno krivdo pomora obremenila tudi tiste Slovence, ki so jih bili voditelji pomorjenih vnaprej šteli za večje zlo od okupatorjev, presoje o kolaboraciji ni spremenilo.

Ali naj zgodovinar zmeta Miloša Stareta in njegovih zdaj očita zgodovini kot njeno zmeta in skuša zgodovino poboljšati? Ali pa naj sprejme to dejstvo in ga pusti nespremenjeno v zgodovini kot zgodovini? Ga razlaga, a ne opravičuje in zanika. Mislim, da je drugi način neogiben. Da je edini, s katerim lahko historično razpravljamo o zlih dejanjih v naši zgodovini. Ne pomeni zanikanja idealne človeške dimenzije razpravljanja, ni istoveten ne z osebno ostopostjo ne z milosrčnostjo pisca. Kako pa je s poboljševanjem zgodovine? Načelno zmeta prizadevanj za izbrisanje prostovoljne politične, vojaške in politično-policijske kolaboracije, ki se je zgodila med Slovenci v letih 1941-1945, vidim v prepričanju, da lahko razlaga motivov za kolaboracijo pomeni tudi njeno upravičenje, njeno pravno ubranitev, njeno legalizacijo, celo legitimizacijo. V izpeljavi te načelne zmeta nastopa nato

²⁹ Arnež, SLS, str. 152.

prepričanje, da je med vsemi mogočimi motivi najgloblje opravičljiv tisti, ki se sklicuje na povezanost slovenskega odpora z revolucijo, in da je obtoževanje odpora za to povezanost najbolj učinkovito, verjetno pa tudi edino zares učinkovito sredstvo. Načelna zmeta tistih, ki to sredstvo uporabljajo, je v tem, da ne razlikujejo med upravičenostjo protirevolucije in neupravičenostjo kolaboracije. Ne gre za odločitev, preprečiti revolucijo. Takšna odločitev ni nezakonita, nelegitimna. Lahko celo obratno. Gre za odločitev, uporabiti za svoj namen kolaboracijo, dejansko postati kolaborant. Za to dejanje so se storilci odločili sami. To je bilo njihovo dejanje. Nihče ne more odgovornosti za svojo odločitev prenesti na drugega, ker je to, kakor pri vsakem zavestnem dejanju, izključeno. Ljudje smo samostojne osebnosti, odgovorni za svoja dejanja in od drugih ne smemo pričakovati soodgovornosti zanja. Gotovo je tudi način partizanskega delovanja ustvarjal ugodna tla za nastope kolaboracije. Tu zgodovina ne molči in ne bo umolknila. Toda partizani niso soodgovorni za to, da so se nekateri krogi odločili sodelovati s sovražnikom.

Zdaj še beseda, dve o tem, kar sem v programu posveta pogrešal. To ni očitek, je le predlog za morebitno prihodnjo obravnavo. Posvet o Slovencih v letu 1941 bi namreč lahko razjasnil tudi bistvene okoliščine obdobja tik pred okupacijo. Res segata referata Jerce Vodušek Starič in Bojana Godeše s svojo tematiko delno v zgodnejše mesece leta 1941. Vendar manjka širši pogled Slovencev na evropsko vojno z Osjo in manjka sama aprilaska vojna. V sklopu pogleda na dogajanje tik pred sovražnim napadom bi bila zaželena vsaj omemba političnega in kulturnega dogodka, ki je bil kot narodno pomemben zaznan že v takratni javnosti. Še danes bi dobro služil kot merilo za marsikatero politično ravnanje tedaj in pozneje. To je bil izid članka duhovnika mariborske škofije, filozofa dr. Janeza Janžekoviča, "Ob odločilni uri" oz. "Dolžnosti do naroda", v reviji "Čas".³⁰

Kakor je ob ponatisu opozoril pisec spremne besede Anton Stres, je Janžekovič po vojni, leta 1952, sam povedal, kakšno pozornost je zbudil članek: "Pristaši raznih struj so avtorju čestitali. Navajala sta ga dnevnika Jutro in Slovenec in drugi listi po državi. Brali so ga po šolah. Poslali so ga na dvor. List angleškega konzulata je pisal, da je po njem spregovoril genij slovenskega naroda."³¹ Že ta podatek bi moral zadostovati, da se posvet o Slovencih v letu 1941 ustavi ob članku, značilnem za čas, neposredno pred okupacijo, napisanem v slutnji bližnje najtežje preizkušnje naroda. Še dodatno zato, ker se argumentacija Janeza Janžekoviča, zlasti tista o "dilemi: domovina ali vera", še do današnjega dne vključuje v razpravljanja o vprašanju, kako in zakaj je radikalno desničarski politični katolicizem, skupaj z delom hierarhije KC, to dilemo v Ljubljani zaostрил v odločitev za kolaboracijo z napadalci na državo in narod.

Glede aprilske vojne imam v mislih premajhno pozornost do tistega pojava, o katerem so Združeni Slovenci (Andrej Gosar in Jakob Šolar) v letaku "Slovenci! Združimo se!" izrekli jeseni 1941 na naslov "glavnih strank" v Sloveniji: "Njihova politika je doživela strašen poraz".³² Mišljen je poraz, ki ga je politika teh strank

³⁰ Čas 1941, str. 1-9 in 78-89, 113-123.

³¹ Anton Stres: Janžekovičevim spisom na pot. V: Janez Janžekovič: Krščanstvo in marksizem, od polemike do razgovora. Izbrani spisi, I. zvezek. Celje 1984, str. 5. - Stres navaja iz Janžekovičevega članka Kraljica za en dan, Nova pot 1952, str. 143.

³² Božo Repe: Mimo odprtih vrat : izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem. Ljubljana 1988, str. 46-48.

doživela s porazom v aprilski vojni, in mišljen je bil vtis, ki ga je ta poraz zapustil na okupirane Slovence. To je tema, ki bi zaslužila posebno obdelavo. Eno so dejanja zavojevalca, drugo je doživetje poraza. V splošnem se dejstvo doživetja poraza jemlje kot nekaj samoumevnega, česar ni treba posebej raziskovati. Toda uvideti je treba, da je bilo v letu 1941 to porazno doživetje samo po sebi tako mogočen dejavnik pri odločanju ljudi, da ga je treba spoznati in v zgodovino zapisati upoštevati veliko bolj, kakor pa je to bilo do sedaj. To je bilo nekaj, kar je zastiralo ideološke in strankarske razlike. Celotno razlike med katoličani.³³

Če zdaj še pogledam na 20. stoletje kot celoto, bo desetletje 1991-2001 v zgodovino slovenskega zgodovinskega vpisano kot obdobje, ki je bilo, vsaj glede novejši dobe, najbolj izpostavljeno javnim pritiskom. Tako množični pritiski, kakor jih je zgodovinske morale spoznati minulo desetletje, predvsem v znamenju javnih prizadevanj za upravičenje (legalizacijo, legitimizacijo) prostovoljne politične, vojaške in politično-policijske kolaboracije s sovražnimi državami, ki se je zgodila med Slovenci v letih 1941-1945, ne morejo ostati brez nezaželenih učinkov na njihovo delo. Omejujem se na ugotovitev, da so učinki občutni zlasti na dveh ravneh: diskurz o revoluciji drsi v njeno načelno kriminaliziranje, namesto da bi razpravljali o revoluciji kot o sestavini slovenske zgodovine, in podobno je z diskurzom o protirevoluciji, ko je ta istovetena s kolaboracijo oz. obratno.

Kje torej smo, je sklenil konec leta 1998 pokazati predsednik komisije Pravičnost in mir pri Slovenski škofovski konferenci dr. Anton Stres. V ključnem odstavku svojega sporočila je zapisal: "Druga svetovna vojna je našla Slovence nazorsko, politično in družbeno razcepljene in razklane. V tem položaju sta se ponujali dve možnosti: ali pred skupnim sovražnikom ves narod strne svoje vrste ali pa ena stran položaj izkoristi za dokončen obračun s svojim domačim nasprotnikom. Dejstvo je, da se je zgodila druga, se pravi najslabša in tragična možnost. Zgodovina bo morala nedvoumno in prepričljivo pokazati na vse vzročne zveze, ki so pripeljale do tega, in na odgovorne povzročitelje dokončnega razkola. Vsekakor pa poboji, ki jih je Komunistična partija organizirala v začetku okupacije nad nazorsko in politično nasprotnimi sonarodnjaki, in monopol, ki ga je razglasila nad odporniškimi gibanjem, katerega vodstvo je avtoritarno zahtevala zase, govori o njeni veliki odgovornosti. To pa seveda ne izničuje odgovornosti drugih za vsa njihova dejanja, četudi jih osvetljuje."³⁴

Odstavek kot zgodovinsko analitični izrek izhaja iz predpostavke, da en pol "razcepljenih" Slovencev sploh ni bil politično ali socialno konstituiran, temveč je bil utemeljen kar v svojem zločinskem namenu samem. Vse drugo je postranskega pomena in nima konstitutivne vsebine. Kajti sama ideja, vdor sovražnika izkoristiti za dokončen obračun z domačim nasprotnikom, za nekakšno "Endlösung", je zločinska in označuje zločinskost subjekta, če se mu pripisuje, in zadošča za njegovo identifikacijo kot subjekta. Po takšnem pristopu k zgodovinski analizi je v odstavku odpor okupatorju kot storitev seveda logično izključen iz presoje. V smislu svoje metode si odstavek prizadeva razpravljanje voditi tako, da bi avtorjeva

³³ Veljalo bi za začetek razčleniti npr. letake "Prebujene Slovenije", glasilo "Naprej zastava slave", zgoraj omenjeni letak "Katolikov v OF". Ljudske reakcije na prihod okupatorjev so malodane še neraziskane.

³⁴ Odrešujoča moč priznanja in obžalovanja. V: Resnici na ljubo : izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih (ur. France M. Dolinar). Ljubljana 1998, str. 6-10.

"stran" lastna zla dejanja [da obstajajo, ne izključuje, a jih ne imenuje] "osvetljevala" z zločinskostjo druge strani. Kolaboracija s sovražnikom se tako ogne izrecnemu tematiziranju. Ni predmet obravnave ne kot problem za okupirani narod v celoti, ne kot problem za žrtve kolaborativnega in protikolaborativnega spopadanja med okupiranimi državljani in tudi ne kot vprašanje dejanja, ki je bilo v drugi svetovni vojni nedopustno. Izključena je predstava o odgovornosti njegovih storilcev, o njihovi odgovornosti za odločitve zanj. In s tem tudi danes ni dopuščeno, da bi se kolaboracija vključila v misel o spravi. Izključuje se misel, da bi moglo iti za pobotanje krivcev s krivci, hoče se priznanje krivde le ene Stresovih strani.

Ali je treba izrecno ugotoviti, da takšno izhodišče in prizadevanje preprosto odstavlja zgodovinopisje kot vedo? Da z njima avtor pač izpeljuje nasledek svoje izkušnje, da slovenski cerkvenopolitični upravičevalci kolaboracije nimajo možnosti, da bi pri svojih domnevnih verskopoličnih somišljenikih v Evropski zvezi dosegli potrditev njihove kolaboracije kot legitimnega načina političnega delovanja v dogajanju druge svetovne vojne na Slovenskem?³⁵ Da je zato bolje o svoji kolaboraciji sploh molčati, če je že ne kar pojmovno zanikati, ter vso težo raje prevreči na dokazovanje grehov in odgovornosti drugih?

Ali, kakor je to nedavno povedal zgodovinar, ki sam pravi, da ne izhaja iz problemov trenja med Katoliško cerkvijo in komunizmom na Slovenskem, ampak ga zanimajo današnji postopki revizionističnega mitologiziranja zgodovine. V njihovem ozadju vidi močno prizadevanje, da bi z revizijo zgodovinskih dogodkov na Slovenskem v času druge svetovne vojne rehabilitirali kolaboracijo. Kot del reinterpretacije narave slovenske narodne identitete se kolaboracija v tej reviziji predstavlja kot trčenje nasprotujočih si stališč o moralnih vrednotah med brezbožnim komunizmom in katolicizmom in se tolmači kot sestavina neke "državlanske vojne" za pravo definicijo narodne skupnosti. Pri tem se izraz odpor nenehno opušča in nadomešča z izrazom "revolucionarni teror", ki je prisilil domobrance kolaborirati z okupacijskimi silami. Gre za ustvarjanje mita o "poštenih kolaboracionistih", ki so jih vodili naboljši nameni in ki so branili svoj narod proti uvoženi židovski, ali še raje, balkanski komunistični ideologiji. Odporniško gibanje se tako pretolmači v patološko zgodovinsko epizodo, za katero ni prostora v pripovedi o utrjenem, biološko pojmovanem narodu, v katerem se po naravi stvari samih dogaja povezanost med slovenstvom in katolištvom. Zgodovinski namen, hegemonija Katoliške cerkve in utemeljevanje skupnosti na (njihih) tradicionalnih vrednotah dobiva tako svoje naravno in bistveno upravičenje.³⁶

Ali je mogoče v današnjem političnem življenju Slovenije kritično razpravljati o

³⁵ Prof. dr. Anton Stres je o tej svoji izkušnji povedal: "Z vprašanji okoli sprave po mojem ni pametno hoditi v Evropo. Te stvari moramo razčistiti med seboj. Kakršna koli kolaboracija z okupatorjem je v Evropi slabo sprejeta stvar, in kar se tega tiče, si bomo morali natočiti čistega vina. Mojih besed ne gre razumeti kot zasuk uradnih stališč Cerkve na levo, saj tudi doslej ni bilo v Cerkvi nikakršne tajne okrožnice, v kateri bi bila zapovedana usmeritev. Povem vam samo, kakšno je čutenje v Evropi. Osebnostno imam namreč precejšnje težave svojim prijateljem v tujini razložiti, za kaj je šlo. Sploh pa je del Francije še vedno razdvojen na privržence Vichyja in odporniškega gibanja, pa vseeno eksistirajo. Zato ponavljam, da te stvari poskušamo razčistevati doma." - Dnevnik, 7. 6. 1997, št. 152, str. 2, Nepsrelišano.

³⁶ Oto Luthar, Breda Luthar: Old past and new histories : reconstruction of the sites of memory and sites of mourning in Slovenia [prispevek na konferenci "Nationalist myths and pluralist realities in Central Europe", University of Alberta, Edmonton, Canada, 27. 10. 2001, v tisku].

zgodovini, ne da bi tisto, vsem potrebno, trajno delovno revidiranje zgodovinopisja mahoma sprevračali v obnavljanje onega morečega in že tako drago plačanega družbenega spopadanja ideologij, v obnavljanje celotne naše, okroglih sto let trajajoče "državljske vojne", če ji že hočemo tako reči? Ali zgodovinarji to zmorejo? Ali ni možnost vendarle dana v dejstvu, da je bila ta sekularna "vojna" za svobodni značaj družbe v Sloveniji enkrat, v letih 1990-1991, že končana, dobljena soglasno?

Angleška "Glorious revolution" iz let 1688/89 ("Slavna revolucija" v prevodu Borisa Verbiča) ni le dogodek iz angleške zgodovine, ko sta Viljem III. in Marija privolila, da sprejmeta angleško krono od parlamenta, in to s pogoji, ki jih je postavil ta. Tu se je na svetu prvič razrešil spor med načelom kraljeve oblasti po božji milosti in med načelom demokratične legitimnosti naroda v podobi izvoljenega parlamenta. "Glorious Revolution" je široko razširjen pojem tudi kot učbeniški vzorec za nauk, da revolucije ne gre enačiti s krvavim uporom ali z državljansko vojno. V njej ni prišlo do prelivanja krvi, vendar pa je pripeljala do odločilne nove ureditve angleškega ustavnega in državnega življenja, do resnične revolucije.³⁷ Tudi v velikih spornih vprašanjih angleške politike je nad radikalno in prelomno obliko odločanja v deželi odtlej vselej prevladal čut njene "Glorious Revolution" za kompromis in zmernost, ugotavlja Hans Kohn v svojem učbeniku o absolutizmu in demokraciji.³⁸ Anglež G. M. Trevelyan pa piše: "Še mnogo rodov potlej so naši predniki govorili o revoluciji leta 1688-89 kot o 'slavni'. A njena slava ni bila v uspehu orožja, v junaškem dejanju, ki bi ga storili Angleži. Izkazalo se je, da ves narod ni močnejši od enega samega, zelo nespametnega kralja. Prav nič posebno častnega ni bilo v tem, da sta morali šele tuja mornarica in vojska, najsi sta bili tudi prijateljski in z veseljem sprejeti, pomagati Angležem, da so si pridobili spet svobodo, ki so jih zaigrali v nebrzdanih strankarskih sporih. Resnična 'glorija' britanske revolucije je bila v tem, da je minila brez prelivanja krvi, da ni prišlo do državljanske vojne, do klanja ljudi, do preganjanja; predvsem pa v tem, da smo dosegli sporazumno rešitev verskih in političnih nesoglasij, ki so toliko časa in tako močno razdvajala ljudi in stranke. Poravnava iz leta 1689 je dobro prenesla preizkušnjo časa. Rodila je ne samo novo in večjo svobodo, kot jo je kdaj prej poznala Britanija, temveč je tudi obnovila in okrepila državo in vlado imperija."³⁹

Ali ne moremo po prelomu 1990-1991 Slovenci danes - končno! - tudi sami govoriti o naši revoluciji, ki ima podoben značaj in podobno prelomen pomen v naši zgodovini, kakor ju je imela "Glorious Revolution", čeprav šele tristo let za Angleži? Stoletja niso kriterij, veliki in utrjeni narodi so jih potrebovali, da so dospeli do podobnega preloma. Vprašanje je le to, ali je ta prelom res že dosežen. Saj je to temeljni pogoj za življenje vsakega naroda posebej in vseh skupaj v 21. stoletju. Pogoj za to, da hvaljena postmoderna obdrži veljavo vrednote.

Ali torej obstaja v sklopu in sosledju naše zgodovine tudi slovenska "Glorious Revolution"? Nekateri naši filozofi in analitiki slovenske družbe in politike očitno razmišljajo v tej smeri in marsikaj so že uvideli in izrekli. Dovolj ugledni so, da lahko dajejo misliti tudi zgodovinarjem.

³⁷ E. Fraenkel - K. D. Bracher: Staat und Politik. Frankfurt am Main, 1966, str. 218, 297.

³⁸ Hans Kohn: Absolutism nad Democracy 1814-1852. London, 1965, str. 53.

³⁹ G. M. Trevelyan: Zgodovina Anglije. Ljubljana 1960, str. 587-588.

France Bučar se v eseju "Dileme 90. let. O koncu državljanske vojne"⁴⁰ vpraša, kdaj lahko govorimo o državljanski vojni. Ob tem pač misli na svojo rabo tega pojma na konstitutivni seji nove slovenske skupščine 17. maja 1990 v znamenitem izreku o koncu državljanske vojne, "ki nas je lomila in hromila skoraj celega pol stoletja".⁴¹ V svojem razpravljanju natančneje opredeli naravo "državljanske vojne" na Slovenskem kot dolgotrajnega zgodovinskega procesa, ki je nastal zaradi potrebe po preureditvi družbe. Z začetkom NOB se je v vojnem dogajanju, čeprav precej neartikulirano, sprožil proces, ki ga je delno zaustavila in napačno usmerila komunistična stranka, ki pa se je sorazmerno mirno dokončal v pozitivnem demokratičnem smislu in izkazanem večinskem soglasju v letu 1990! "Odpor proti okupatorju ima že sam po sebi sestavine revolucionarnosti," pravi Bučar in ugotavlja, da "se je ta odpor vseskozi prepletal z revolucijo", ter pri tem opozori, da "gre za dva popolnoma različna in povsem avtonomna procesa". Poleg revolucije, ki jo je "izvajala" KPS, je bila "izrazito prisotna in poudarjena" tudi "usmerjenost v novo družbeno ureditev". Drži, meni Bučar, da je partija boj za osvoboditev "izkoristila" za "svojo" revolucijo, toda hkrati opozarja, da je v tej ugotovitvi "samo pol resnice". Namreč: Partija je "izkoristila" še nekaj drugega, to je "trdno prepričanje vseh [udeležencev NOB], da je treba hkrati v družbeni ureditvi marsikaj bistveno spremeniti, če se hočemo res osvoboditi." Po Bučarjevem mnenju je bilo takšno prepričanje upravičeno: "Tako huda katastrofa, kakršna je zadela narod z okupacijo, ni bila samo posledica popolne premoči tujega napadalca ... Predvsem ni bilo volje za obrambo take države ... ki ni imela niti najmanjšega posluha za varovanje slovenskega narodnega obstoja ... ki je bila v socialnem pogledu izrazito brezbrizna za tegobe navadnega delovnega človeka; v političnem pogledu diktatorska in antidemokratična; v svetovnonazorskem pogledu arhaična in nazadnjaška ... s koruptno upravo ... Ali naj bi osvoboditev pomenila vrnitev v isto politično in socialno močvirje, ki je bilo pravi in najgloblji vzrok narodne katastrofe? ... Vsem je bilo jasno samo, da vrnitev v prejšnje stanje ni mogoče. ... Dodatna in usodna nesreča v tej katastrofi je bila, da tedanje vodilne družbene strukture, še posebej obe vodilni politični stranki, in niti Katoliška cerkev, tega odločilnega socialno-političnega dejstva ... niso dojele ... v vsakem poskusu spremembe [pa] videle komunistično zaroto ... Partija se je samo postavila na čelo tega, kar se je že samo ponujalo. Celó terjalo voditelja ..." In k temu ugotovitev: Ignoranca teh in takšnih dejstev je sokriva za raznetenje "državljanske vojne". Druga stran "se je najprej politično, nato pa tudi z oboroženo silo zoperstavila slehernim spremembam", pravi Bučar in k temu pristavi pomembno tezo: "Pod površino teh dogajanj je v Sloveniji začel v bistvu potekati dolgo zamujeni proces moderne družbene preosnove, ki ga je večina bolj razvitih evropskih držav že davno pustila za seboj - pod najrazličnejšimi oblikami, večinoma meščanskih revolucij ..." Nadaljnja zgodovina je problem prekrila in ga ni rešila. Z odprtim vprašanjem se je soočila slovenska družba ob prehodu v demokratično ureditev. Do večinskega soglasja o družbeni ureditvi, s kakršnim se končujejo državljanske vojne, "je pri nas prišlo na sorazmerno miren način, ko so prevzele oblast nove sile, ki so nastopile po zlomu komunističnega režima." - K trenutnemu položaju v Sloveniji pa Bučar pripominja: Ne vidijo vsi še konca tega procesa. V aktualni

⁴⁰ Delo, Sobotna priloga, 28. 9. 1996.

⁴¹ Božo Repe: Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002, str. 127.

politiki se zaradi teženj priti na oblast in vzpostaviti stanje pred letom 1941 vsiljuje teza, ki pomeni "napol obsedno stanje". To je teza, "Državljska vojna nikakor še ni končana ... dokler mi ne pridemo na oblast ..." (Besede v oglatih oklepajih dodal J. P.)

V sozvočju z Bučarjevimi razglabljanji se zdijo besede Dimitrija Rupla, slavnostnega govornika pred partizansko bolnišnico Ogenjca, kjer so se 28. julija 2002 spominjali dogodkov iz roške ofenzive: "Slovenci so se v drugi svetovni vojni požrtvovalno bojevali za svojo domovino, pri čemer je treba reči, da niso imeli strahu pred močnejšimi sovražniki. V osrčju slovenskega osvobodilnega gibanja se je tako oblikovala alternativna slovenska družba, to osvobodilno gibanje je bilo začetek slovenske državnosti."⁴²

Svoje poglede na ta vprašanja je na mnogih mestih v svojih knjigah, v katerih objavlja izsledke svoje monumentalne analize slovenske dramatike, razložil Taras Kermauner. Posebno strnjeno v drugi knjigi o "kompleksu Celjskih".⁴³ V avtorjevem slogu povzemam nekaj misli, ki jih najdemo na straneh 6-20.

Kermaunerju se zdi, da je KPS imela prav, ko je izražala svojo radikalno negativno sodbo o slovenskih strankah, o meščanski politiki od Kramerja do Natlačena. Četudi KPS ni imela prav glede usode in narave strankarske demokracije, glede liberalne družbe, glede tekme med liberalno družbo in komunističnim totalitarnim sistemom, se ni motila v svoji negativni sodbi o realni, moralni moči, vizionarnosti, umski analitičnosti itn. predvojnih strank oz. njihovih vodij. Upošteva to poudarjeno razliko, je imela prav v tem, da je zaničevala obstoječe stranke, da jih ni imela za ustrezne, da bi v odločilnem trenutku ob okupaciji dvignile slovenski narodni ljudski upor, kaj šele upor, povezan s temeljnimi družbenimi reformami, ki ga je sama reinterpreterjala v levo revolucijo. Njeno dejanje, to je NOB z levo revolucijo, je bilo za Slovence in slovensko zgodovino odločilno. Slovencem je omogočilo emancipacijo v samostojno avtonomno kolektivno osebo, ki je mogla postati od leta 1943 naprej, z vrhom leta 1991, lastna nacionalna država. Za kaj takega tedanji politiki, naj so se imenovali kakor koli, niso bili sposobni; bili so ne le nepripravljeni, ampak idejno, osebno, moralno, skratka vsestransko neprimerni. V letu 1940 je bilo jasno, kje je Evropa, kje je z njo tudi Slovenija, da je potrebna radikalna revolucija zoper vladajoče politične in družbene strukture. Partija je zmogla zbrati okrog sebe vitalne dele slovenstva, takratna desnica ne. Ta se leta 1941 ni odločila niti za desno revolucijo, kot se je Paveličevo ustaštvo na Hrvaškem. Rupnik je sodeloval z okupatorjem, bil je marioneta tujih sil, dejansko smrtnih sovražnikov Slovenije, agent tako italijanske fašistične države kot nemškega Rajha. - Poleg vsega tega pa je bil fašizem bistveno bolj negativen od komunizma. Komunizem je v marsičem, posebej v Sloveniji, zastopal tradicijo razsvetljenstva-liberalizma-humanizma, opravljal tisto, česar slovenski liberalci niso zmogli. T. Kermauner noče reči, da tedaj liberalna družba ni imela nobenih možnosti. Pravi le, da bi morali biti takratni slovenski liberalci bistveno drugačni, kot so bili. Ali pa je bilo res nujno, da v letih 1940/41 niso - zaradi objektivnih zgodovinskih, družbenih vzrokov - mogli vzpostaviti lastne skupinske politično učinkovite platforme, gibanja, ampak so se morali pridružiti

⁴² Dnevnik, 29. 7. 2002, št. 202, str. 4.

⁴³ Taras Kermauner: Junak Janez in svetnik Anton - Kompleks Celjskih 2. Slovenski gledališki muzej : Ljubljana 2000.

ali eni ali drugi skrajnosti? To bi bila nova teza, podmena, vprašanje. Sposobnejši so se zagotovo pridružili Kidriču: Vidmar, oba Kozaka, Šnuderl, Marušič, Puc, Gangl, Golia, Jeras itn. Cilj tistega časa pač ni bil ohraniti liberalno družbo, ampak narediti družbeno revolucijo, povezano z razredno, a na osnovi narodne, ki vodi v nacionalno. Liberalno družbo bi bilo treba upoštevati, vendar je v revolucijah ponavadi, če ne strukturno, dana v oklepaj. Tudi v francoski revoluciji, tudi v angleški za časa Cromwella. Partija - leva revolucija - je omogočila Slovincem, da razvijejo voditeljske sposobnosti, kot so jih Francozi med svojo revolucijo in pod Napoleonom kot generali in maršali, kot Rusi v oktobrski revoluciji, kot Angleži v svojih revolucionarnih vojnah. Če neki narod ne naredi revolucije, tj. takšne vojaške radikalne akcije, ki potegne vse ljudi v mejni položaj, ostane narod hlapcev, tlačanov, uradnikov. Brez partije in njene leve revolucije bi bila Slovenija - začasno - enaka otoku sredi oceana, tako kot argentinska slovenska politična emigracija; ne bi imela tistega, kar v tem svetu odloča: svoje vojske in države. Ravno ti dve nujni dejstvi sta nastali v levi revoluciji, in se dovršili leta 1991, pravi T. Kermauner.

Peter Kovačič Peršin pa v svoji študiji "Restavracijski model rekatolicizacije na Slovenskem" govori o vlogi političnega katolicizma v naši zgodovini in v zvezi s tem pravi o revoluciji naslednje: "Toda okupacija in hkrati [v dotedanjem zgodovinskem razvoju še] neizvedena nacionalna emancipacija slovenskega naroda, ki jo je zaviral [katolicistični] model domačijskega slovenstva, je naravnost terjala nacionalno revolucijo, ki naj bi konstituirala slovenstvo kot nacijo. To je bilo tudi mogoče zaradi izrazite nacionalno emancipacijske naravnosti KP Slovenije, ki je svoj nacionalni program postavila za prednostni cilj revolucije. Tudi naravnost njenih zaveznikov je bila izrazito revolucionarna in tu ni prihajalo do načelnih nesoglasij."⁴⁴ (Besede v oglatih oklepajih dodal J. P.)

Sam bi k povzetkom Bučarjevih, Ruplovih, Kermaunerjevih in Peršinovih misli rekel še takole:⁴⁵ Nastanek slovenskega naroda je istočasen z drugimi. Zapoznelo je šele njegovo "politiziranje", preskok na državotvorno področje. Slovenci so star narod, ki je osnove za svoj današnji položaj razvijal stoletja, skoraj vzporedno s procesi reformacije in industrijske revolucije v Evropi. Toda le pozno so se prebili skozi zanke širše multietnične vladarske države, ki jo je na poti v moderno centralizacijo, po zgledu velikih držav na zahodu Evrope, že zgodaj prehitel proces vernakularizacije (gre za socialno oznako, za jezik podrejenih). Dolgo neuviedena, nato zatajevana, je bila vernakularizacija končno odločilna. Za državo še posebno na jugu, v razmerju do slovenskih dežel, kjer nastaja problem narodne države, ki združuje v sebi koncept državljanstva z idejo teritorialne in kulturne identitete. Ta vrstni red zgodovinskih dejavnikov v procesu nastanka narodne države je pri Slovincih obrnjen, zato je razvoj zapoznel in se odloči šele leta 1918. Vse dotlej bi bil - prek faze federalizacije - še mogoč proces avstrijske centralizacije (integracije) v obsegu dotedanjih meja. V letu 1848 je bila faza federalizacije nastavljena, a jo je

⁴⁴ Delo, Sobotna priloga, 25. 11., 2. 12. in 9. 12. 2000.

⁴⁵ Tu poskušam na naš primer pogledati tudi z očmi pokojnega norveškega sociologa Steina Rokkana, ki je po poti primerjave z zgodovino zahodne Evrope izdeloval svoj makromodel državotvornosti za "nove" narode, zavedajoč se, da se giblje na meji med historiografijo in družboslovjem. Skupaj z izraelskim profesorjem S. N. Eisenstadtom sta v sedemdesetih letih vodila Unescov program v tem smislu in urejala serijo *Building States and Nations* (Sage Publications, Frankfurt-London-Chicago).

pretrgal cesarski absolutizem, ki je idejo enotne države predal v roke nemškemu liberalnemu nacionalizmu. Ta je sprevračal naravno germanizacijo, ki jo je z uničevanjem tradicionalnih vej gospodarskega obstoja prinašala nastajajoča svetovna ekonomija, v načrtno nemško nacionalistično, kar je pri Slovencih zbudilo zavestni odpor. Pomembna je zdaj Cerkev, ki je v katoliški Evropi ostala supraterritorialna, po francoski revoluciji pa je dobila vlogo v razvoju perifernih nacionalizmov. Dejavnik slovenstva postane, ko se otrese jožefinizma in postavi v opozicijo nemškemu liberalizmu z njegovim nacionalizmom vred. S socialno in kulturno organizacijsko akcijo tudi proti "otroku liberalizma" - socializmu - postavlja na noge civilno družbo in si jo hkrati močno podreja.⁴⁶ Vztrajnostni moment ozemeljskega umikanja habsburške monarhije na jugozahodu je Slovence po njenem razpadu razkosal. Leta 1918 so v državnem pogledu novorojeni, a za življenje v Evropi revizionizmov po prvi svetovni vojni (še) nesposobni brez posebne zaščite. Jugoslavija je bila zanje inkubator, da so se mogli pobrati in shoditi. Toda prav Jugoslavija, ki bi bila primerna slovenskemu pojmovanju, da bodi inkubator samostojnih narodov, je nesprijemljiva za srbsko narodnodržavno koncepcijo. Slovenci so svojo misel vendarle uveljavili v drugi svetovni vojni, v odporu proti fašistični in za njih tudi narodno uničevalski sovražni osvojitvi. Odporu je prva odprla zavore in ga nato mogla usmerjati prepovedana komunistična stranka, stranka revolucionarnega socializma. Zdaj tudi v nasprotju z odločitvijo radikalno desničarskih delov starih, nekdanjih režimskih strankarskih vodstev za funkcionalno, ne več zgolj oportunistično kolaboracijo, ki se je izoblikovala vzporedno k odporu, k temu novemu pojavu med Slovenci. Takšna kolaboracija je izpodnesla tla protikomunistični protirevoluciji, ker je politično potrdila argumente narodne revolucije, ki jo je v razvijanju odpora zastavila takratna slovenska levica. Širša jugoslovanska avnojska revolucija je ustvarila vtis nove skladnosti ideje o Jugoslaviji z idejo o narodih, enakopravnih na temelju njihove samoodločbe in domnevne preseženosti srbskega centralizma. Takšen vtis je nastajal zlasti zato, ker se je povezal s perspektivo socialistične preobrazbe. Odtlej je Jugoslavija delila usodo te revolucije, ki je sicer zidala na pluralizmu narodov, ne pa tudi na demokratičnem pluralizmu. In resnica je tudi, da se zmagovalci niso zavedli, da je zmaga bila mogoča le v vojni, ne tudi v miru. Vzlic temu je doba 45 let kontroverzne, a mirne zgodovine narodov federativne Jugoslavije - v socialističnem razvoju od 1948 naprej premišljeno samosvoje, mednarodno od sovjetskega bloka ločene - spremenila gospodarsko, socialno, kulturno in idejno strukturo federalne republike Slovenije. To je bilo mogoče tudi zato, ker je bila Slovenija po učinku medvojnega NOB združena s Primorsko in si je mogla ustvariti samostojno povezavo z Jadrantom, četudi vzhodno od Trsta. S takšno utrditvijo njenih življenjskih zmožnosti je ta doba Slovenijo razvila do te mere, da je dežela zmogla samostojno preseči zmotne, totalitarne politične usmeritve svojega, v marsičem sicer samorastniškega sistema socializma, in družbo končno reformirati na temelju osnovnega pluralno političnega soglasja o narodnodržavni samostojnosti in o

⁴⁶ Slovensko posebnost je junija 2001 na posvetu SAZU o Katoliški cerkvi in državi opazil avstrijski profesor Ernst Hanisch: "Katolicizem se je povezal ali z nacionalno družbo, kot se je to zgodilo v slovenskem delu monarhije, ali pa je tako kot na Dunaju poskušal zavzeti nadnacionalni in na cesarja osredotočen položaj." - Pripominjam, da razbiram močno posebnost, prav drugačnost slovenskega političnega katolicizma v krogu katoliških narodov stare Avstrije, zlasti Poljakov, v svoji knjigi o Ivanu Šušteršiču.

sprejemu gospodarskega in političnega sistema, ki se je uveljavil v Evropski zvezi.⁴⁷

To je bilo prelomno soglasje za uveljavitev modela liberalno demokratične družbe na novodoseženi razvojni ravni naroda, ki je na postmoderni način pre-rastel skušnjave in prakso svojih totalitarizmov obeh vrst, integralno versko-političnega in razrednorevolucionarnega, ki sta nekoč, vsak v svojem času poskusila, da bi se trajno poistovetila z narodom, oba po poti idejne in politične polarizacije in izločanja ljudi. Nastanek in ubesedenje tega prelomnega soglasja sta seveda v največji meri odsevala časovno novejša slaba izkustva države in naroda s postopki drugega totalitarizma, tj. 45-letne vladavine komunistov v svetu slovenskega socializma. Toda tudi prvi s tem ni dobil odveze. V demokratični narodni državi državljanov in državljanov, Republiki Sloveniji, je vsak totalitarizem postal zgodovinsko neustrezen, zastarel, neznosen, prav izrecno preklican zaradi soglasno sprejete odločitve, ki je v slovenskem razvoju primerljiva z angleško "slavno" revolucijo. Ta prelomna odločitev stoji kot zadnja v tisti vrsti, ki jo je pred desetletjem na posvetu o "Slovenskem uporu 1941" prvi kot nerazdružljivo ugotovil Bogo Grafenauer, namreč sklepna v sklenjeni vrsti prelomnih letnic 1918-1941-1991. Vse tri in še tista iz leta 1848 z njimi so bile druga drugi pogoj. Vsakdo se v njih lahko najde po svoje.

V Cankarjevih "nebesih pod Triglavom" so ljudje v letih 1990-1991 glorio te prelomne odločitve pač vsi doživeli, jo povzdigovali, si jo drug drugemu obljubljali.⁴⁸ Če torej slovenska "slavna" revolucija obstaja, je lahko prav ona tudi zgodovinsko razgledišče. Razglednik narodu za pogled in razumevanje, kako je v teh stotih letih nebrzdanih razdvajanj ljudi in strank prispel do nje, česa se mu je treba izogibati v prihodnosti, če hoče ohraniti njene vrednote. Arhimedova točka za zgodovinarje, da bi zmogli svoje delo voditi v strugo stvarnega spoznavanja in ne politiziranja zgodovine. Da bi v trajnem revidiranju dosežkov svojega dela pospeševali pripravljenost današnjih ljudi, da svojo zgodovino sprejmejo kot svojo lastno, tudi najbolj boleče trenutke v njej, saj se brez svoje zgodovine ne morejo ne razumeti in ne identificirati, ne pred seboj ne pred svetom. Da bi jim bilo lažje tvorno živeti kot svobodna družba danes, da bi jim to razumevanje zagotavljalo, da bodo tudi jutri zmogli preskušnje prestajati tako, da bodo svobodna družba ostali in obstali še naprej.

Brez spoznanja, da so bili v Sloveniji ljudje stvaritev in stvarniki te lastne "spoznamne revolucije", brez priznanja njene sosledne in dopolnjujoče se zgodovinske

⁴⁷ "Če smo med najboljšimi državami na prehodu v tržno gospodarstvo, smo to predvsem zaradi tistega, kar se je dogajalo v preteklosti," je opomnil prof. Aleksander Bajt, ko je pisal o razlikah s prejšnjim sistemom. V: Dnevnik, 28. 11. 1995, št. 323, str. 2, Nepreslišano.

⁴⁸ Ob prizoru tega sporazumnega preloma je tajnik Papeškega sveta za dialog z neverujočimi dr. Franc Rode začutil nagib reči: Bili sta tu "dve hipoteki (...) komunizem in Jugoslavija. Rešili smo se prvega in druge". A hkrati je tudi on ravno v letnicah 1848-1918-1945-1991 ugotovil strukturo moderne slovenske zgodovine, iz katere je prizor vzniknil. Prav ta niz letnic je povezal, vsako posebej, s sklenjeno vrsto tistih dejstev, ki to zgodovino nosijo: 1848 - narodni politični program Zedinjene Slovenije, 1918 - najboljši mogoči način zagotoviti razcvet slovenske narodne biti, 1945 - medvojni tragični razdor, pa vendar korak naprej v uresničevanju programa Zedinjene Slovenije, 1991 - priložnost za ustvaritev samostojne in neodvisne države. Svoj pogled je sklenil takole: "To priložnost smo izkoristili. Elegantno in spretno." - Glej Franc Rode: Slovenska nacionalna zavest, Draga 1992, Ljubljana 1992, str. 16-23. - Primerjaj tudi moj referat "Zgodovinski pluralizem motivov za osamosvojitve Slovenije", za konferenco Znanstveno-raziskovalnega središča RS v Kopru, 25. - 26. oktobra 2001 ob deseti obletnici samostojnosti Republike Slovenije (v tisku).

strukture, ne bomo zmogli koraka čez svojo senco, senco Prešernovega Ajdovskega gradca iz 20. stoletja. Vsaj zgodovinarji ne. Spoznanje, da se je Slovincem zgodila revolucija na tak način, omogoča novo trdno, integralno, vseobsežno perspektivo. Omogoča narodu, državi, državljanom in državljanom zrel, trezen pogled iz 21. stoletja, ko se svet vrtil naprej tako, da je celo predstavnik pravosodja v ZDA začutil potrebo izreči svoji deželi in svetu vznemirljivo svarilo: "Za zaprtimi vrati demokracije umrejo!"⁴⁹ Na trenutke se zdi, kakor da postaja stari up na svobodo, enakost in pravičnost komaj še nekakšna noga med vrati. Pri nas je ta vrata odprla, po angleško notranje mirno, a vendar obdana tudi s pravo, kar triglavsko glorijo, slovenska sporazumna revolucija.

30. oktober 2002

⁴⁹ Sodnik ameriškega zveznega pritožbenega sodišča v Cincinnatiju Damon Keith. V: Dnevnik, 30. 8. 2002, št. 233, str. 9, Darko Štrajn: Zlo izrednosti.